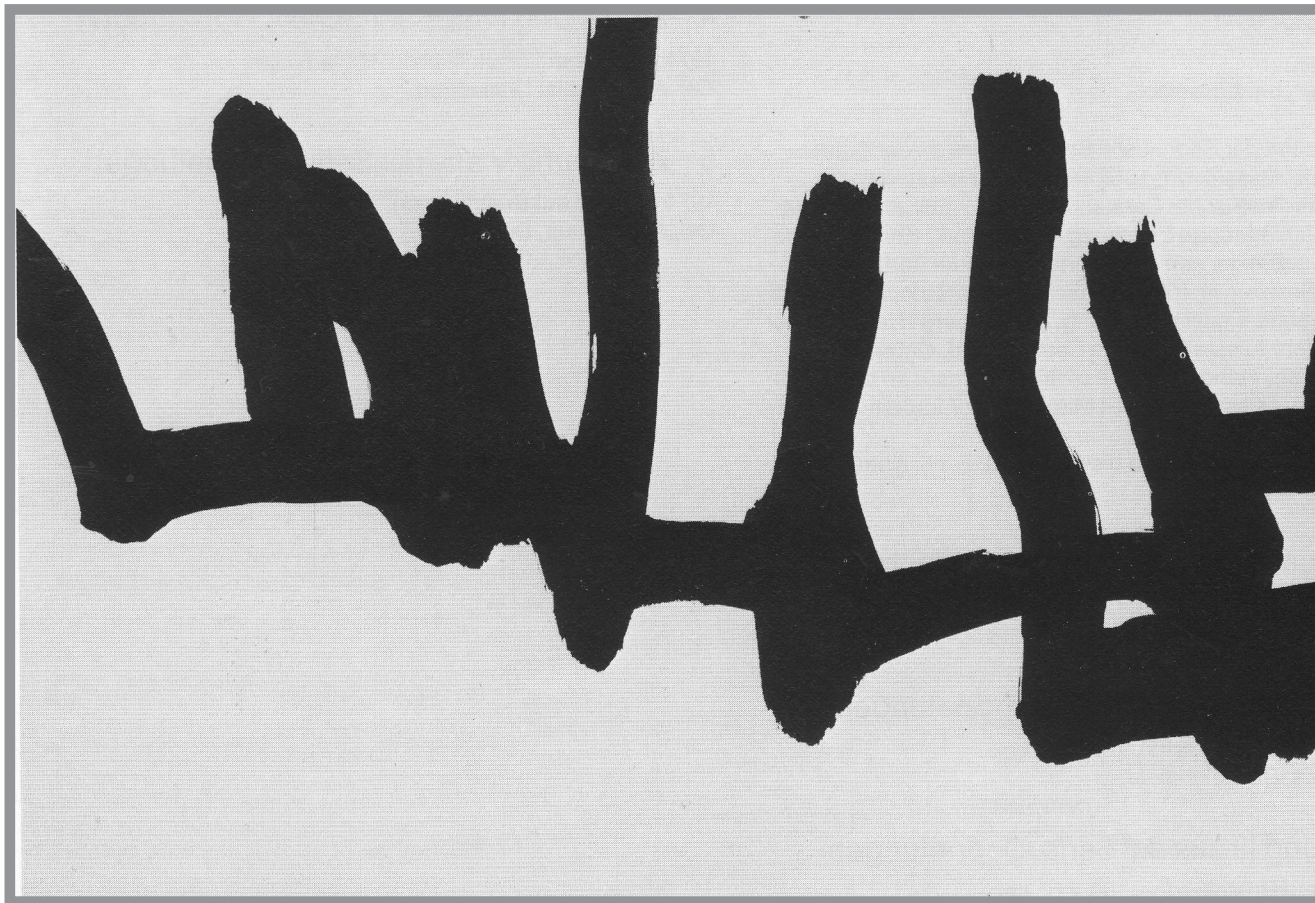

ΦΑΚΕΛΟΣ

ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ: ΤΙ ΣΗΜΑΣΙΑ ΕΧΕΙ Τ' ΟΝΟΜΑ*

ERNESTO LACLAU

Eduardo Chillida

Ο Ernesto Laclau διδάσκει πολιτική θεωρία στο Northwestern University των ΗΠΑ και στο University of Essex της Βρετανίας. Είναι ο ιδρυτής του διδακτορικού προγράμματος «Ιδεολογία και ανάλυση του λόγου» καθώς και του Κέντρου Θεωρητικών Μελετών του University of Essex. Το τελευταίο του βιβλίο είναι το *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο 2005. Στα ελληνικά έχουν μεταφραστεί τα βιβλία του Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία, μτφρ. Γ. Ανανιάδης, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983 και Για την επανάσταση στην εποχή μας, μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, νήσος, Αθήνα 1997.

Κάθε ορισμός προϋποθέτει ένα θεωρητικό πλέγμα το οποίο νοηματοδοτεί εκείνο που ορίζεται. Το νόημα αυτό –όπως και η ίδια η έννοια του ορισμού βεβαιώνει– μπορεί να καθιερωθεί μόνο βάσει της διαφοροποίησης του οριζομένου από κάτι άλλο που ο ίδιος ο ορισμός αποκλείει. Αυτό, με τη σειρά του, προϋποθέτει ένα έδαφος επί του οποίου οι διαφορές αυτές καθίστανται νοητές ως τέτοιες. Αυτό ακριβώς το έδαφος δεν είναι διόλου προφανές όταν αποκαλούμε ένα κίνημα (:), μια ιδεολογία (:), μια πολιτική πρακτική (:), λαϊκιστικά. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις –των κινήματων και των ιδεολογιών–, για να τις αποκαλέσει κανείς λαϊκιστικές θα χρειαζόταν να διαφοροποιηθεί η ιδιότητα αυτή από άλλους χαρακτηρισμούς στο ίδιο επίπεδο ορισμού, όπως «φασιστικά» κινήματα ή ιδεολογίες, «κομμουνιστικά», «φιλελεύθερα», κτλ. Αυτό θα μας ενέπλεκε ευθύς αμέσως σε μια περίπλοκη και τελικά αυτοαναιρούμενη εργασία: την αναζήτηση εκείνης της ύστατης βαθμίδας όπου θα εντοπίζαμε τον αμιγή «λαϊκισμό», τον μη-αναγώγιμο στους άλλους εναλλακτικούς χαρακτηρισμούς. Εάν επιχειρούσαμε κάτι τέτοιο, θα μπαίναμε σε ένα παιχνίδι στο οποίο η οποιαδήποτε απόδοση κοινωνικού ή ιδεολογικού περιε-

χομένου στον λαϊκισμό θα ερχόταν αυτομάτως αντιμετώπιση με μια χιονοστιβάδα εξαιρέσεων. Θα είμαστε λοιπόν αναγκασμένοι να συμπεράνουμε ότι όταν χρησιμοποιούμε τον όρο «λαϊκισμός», οι γλωσσικές μας πρακτικές ναι μεν προϋποθέτουν ένα πραγματικό νόημα, αλλ' ότι το νόημα αυτό δεν είναι μεταφράσιμο σε καμία ευπροσδιόριστη έννοια. Πολύ δε λιγότερο θα μπορούσαμε μέσω του νοήματος αυτού να καταδείξουμε ένα οποιοδήποτε ταυτοποιήσιμο αντικείμενο αναφοράς (που θα εξαντλούσε το εν λόγω νόημα).

Τι θα συνέβαινε όμως εάν ως μονάδες ανάλυσης θεωρούσαμε τις πολιτικές πρακτικές αντί τα κινήματα και τις ιδεολογίες; Τα πάντα εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την εν λόγω μετάθεση. Εάν η κίνησή μας διέπεται από την ενότητα ενός υποκειμένου που συγκροτείται στο επίπεδο μιας ιδεολογίας ή ενός πολιτικού κινήματος, τότε προφανώς δεν έχουμε κάνει ούτε βήμα προς τον προσδιορισμό εκείνου που είναι διαζώντως λαϊκιστικό. Η δυσκολία να καθοριστεί ο λαϊκιστικός χαρακτήρας των υποκειμένων ορισμένων πρακτικών αναπόφευκτα αναπαράγεται και κατά την ανάλυση των πρακτικών ως τέτοιων, καθόσον οι τελευταίες εκφράζουν απλώς την εσωτερική φύση των υποκειμένων αυτών. Υπάρχει, εντούτοις, μια δεύτερη δυνατότητα –δηλαδή, οι πολιτικές πρακτικές να μην εκφράζουν τη φύση των κοινωνικών δρώντων, αλλά να τους συγκροτούν. Σε αυτήν την περίπτωση η πολιτική πρακτική θα είχε μια κάποια οντολογική προτεραιότητα έναντι του δρώντα –ο τελευταίος θα ήταν απλώς το ιστορικό καθίζημα της πρώτης. Για να το θέσουμε με ελαφρώς διαφορετικούς όρους: οι πρακτικές θα ήταν βασικότερες μονάδες ανάλυσης από την ομάδα –δηλαδή η ομάδα θα ήταν το αποτέλεσμα και μόνο της συνάρθρωσης κοινωνικών πρακτικών. Εάν η προσέγγιση αυτή είναι σωστή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένα κίνημα δεν είναι λαϊκιστικό επειδή εμφανίζει στην πολιτική ή την ιδεολογία του πραγματικά περιεχόμενα που μπορούν να προσδιοριστούν ως λαϊκιστικά, αλλά επειδή παρουσιάζει μια ιδιαίτερη λογική συνάρθρωσης αυτών των περιεχομένων –οποιαδήποτε κι αν είναι αυτά.

Μια τελευταία παρατήρηση είναι απαραίτητη προτού προχωρήσουμε στον πυρήνα του επιχειρήματός μας. Η κατηγορία της «συνάρθρωσης» είχε κάποια πέραση στη θεωρητική γλώσσα τα τελευταία τριάντα ή σαράντα χρόνια –ιδιαίτερα στους κόλπους της αλτουσεριανής σχολής και στη σφαίρα επιρροής της. Πρέπει να σημειώσουμε, εντούτοις, ότι η έννοια της συνάρθρωσης που αναπτύχθηκε από την αλτουσεριανή σχολή, περιορίστηκε κυρίως στα οντικά περιεχόμενα που υπεισέρχονται στη συναρθρωτική διαδικασία (το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό στοιχείο). Επιχειρήθηκε μια κάποια οντολογική θεωρητικοποίηση όσον αφορά τη συνάρθρωση (με τις

έννοιες του «καθορισμού σε τελευταία ανάλυση» και της «σχετικής αυτονομίας»), αλλά καθώς επρόκειτο για τυπικές λογικές που απέρρεαν από το οντικό περιεχόμενο ορισμένων κατηγοριών (για παράδειγμα, ο καθορισμός σε τελευταία ανάλυση αποδιδόταν μόνο στην οικονομία), η δυνατότητα επεξεργασίας μιας οντολογίας του κοινωνικού ήταν ευθύς εξ αρχής εξαιρετικά περιορισμένη. Δεδομένων των περιορισμών αυτών, η πολιτική λογική του λαϊκισμού παρέμενε αδιανόητη.

Στη συνέχεια θα αναπτύξω τρεις θεωρητικές προτάσεις: 1) ότι ο προσδιορισμός της ιδιαιτερότητας του λαϊκισμού απαιτεί να αρχίσει η ανάλυση από μονάδες μικρότερες από την ομάδα (είτε στο πολιτικό είτε στο ιδεολογικό επίπεδο)· 2) ότι ο λαϊκισμός είναι οντολογική και όχι οντική κατηγορία –δηλαδή, το νόημά της δεν πρόκειται να εντοπιστεί σε κανένα από τα πολιτικά ή ιδεολογικά περιεχόμενα που υπεισέρχονται στην περιγραφή των πρακτικών οποιασδήποτε συγκεκριμένης ομάδας, αλλά στον ιδιαίτερο τρόπο συνάρθρωσης των κοινωνικών, πολιτικών ή ιδεολογικών περιεχομένων, όποια κι αν είναι αυτά· 3) ότι αυτή η μορφή συνάρθρωσης, εκτός από τα περιεχόμενά της, παράγει δομικά αποτελέσματα που εκδηλώνονται πρωτίστως στο επίπεδο των τρόπων αναπαράστασης ή αντιπροσώπευσης [representation].

Κοινωνικά αιτήματα και κοινωνική ολότητα

Όπως μόλις ισχυριστήκαμε, αφετηρία μας οφείλει να είναι η απομόνωση μονάδων μικρότερων από την ομάδα και η εξέταση των κοινωνικών λογικών της συνάρθρωσής τους. Ο λαϊκισμός είναι μία από αυτές τις λογικές. Ας διευκρινίσουμε, κατ' αρχάς, ότι η ανάλυσή μας προϋποθέτει μιαν ασυμμετρία μεταξύ της κοινότητας ως όλου (της «κοινωνίας») και κάθε κοινωνικού πράττοντα που ενεργεί μέσα σε αυτήν. Δηλαδή, δεν υπάρχει κανένας κοινωνικός δρών του οποίου η βούληση συμπίπτει με τις τρέχουσες λειτουργίες της κοινωνίας εννοούμενης ως ολότητας. Ο Rousseau είχε πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι η συγκρότηση της γενικής βούλησης –που ήταν γι' αυτόν η προϋπόθεση της δημοκρατίας– ήταν όλο και δυσκολότερο να επιτευχθεί στις συνθήκες των νεωτερικών κοινωνιών, των οποίων αυτές καθαυτές οι διαστάσεις και η ετερογένεια καθιστούν επιτακτική την προσφυγή σε μηχανισμούς αντιπροσώπευσης. Ο Hegel επιχείρησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα εισάγοντας το διαχωρισμό μεταξύ της αστικής και της πολιτικής κοινωνίας, με την πρώτη να αντιπροσωπεύει το πνεύμα της μερικότητας και την ετερογένεια (το «σύστημα των αναγκών»), και τη δεύτερη τη στιγμή της ολοποίησης και της καθολικότητας. Ο Marx, τέλος, επανεπιβεβαίωσε την ουτοπία της πλήρους σύμπτωσης του κοινοτικού χώρου με την συλλογική βούληση μέσω του ρόλου της καθολικής τάξης σε μια συμφι-

λιωμένη κοινωνία. Αφετηρία της ανάλυσής μας είναι η θέση ότι καμία προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ της πολιτικής βούλησης και του κοινοτικού χώρου δεν μπορεί τελικά να τελεσφορήσει, αλλά ότι η απόπειρα κατασκευής μιας τέτοιας γέφυρας ορίζει την ιδιαζόντως πολιτική συνάρθρωση των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Θα πρέπει να προσθέσουμε, για να αποφευχθεί κάθε παρανόηση, ότι αυτή η μη-σύμπτωση μεταξύ της κοινότητας ως ολότητας και των πραγματικών και μερικών βουλήσεων των κοινωνικών πραττόντων δεν μας υποχρεώνει να υιοθετήσουμε καμία εκδοχή του μεθοδολογικού ατομισμού ως προς το ζήτημα του υποκειμένου της δράσης [agency]. Ο μεθοδολογικός ατομισμός υποθέτει ότι τα άτομα είναι εμπρόθετες, αυτοπροσδιοριζόμενες ολότητες· απέχει μόλις ένα βήμα από την παραδοχή αυτή το να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική διάδραση θα έπρεπε να εννοηθεί ως διαπραγμάτευση μεταξύ δρώντων οι ταυτότητες των οποίων συγκροτούνται γύρω από ευδιάκριτα συμφέροντα. Η δική μας προσέγγισή είναι, αντιθέτως, εξ ολοκλήρου ολιστική, υπό την αίρεση ότι η επαγγελία της πληρότητας στην οποία παραπέμπει η έννοια μιας πλήρως αυτοπροσδιοριζόμενης κοινωνικής ολότητας είναι αδύνατον να επιτευχθεί. Έτσι, η προσπάθεια να οικοδομηθούν κοινοτικοί χώροι από μια πολλαπλότητα συλλογικών βουλήσεων δεν μπορεί ποτέ να πάρει τη μορφή συμβολαίου –καθώς ένα συμβόλαιο προϋποθέτει τις έννοιες ακριβώς των συμφερόντων και των αυτοκαθοριζόμενων βουλήσεων που εδώ αμφισβητούμε. Η κοινοτιστική πληρότητα την οποία δεν είναι δυνατόν να εξασφαλίσει η κοινωνική ολότητα δεν μπορεί να μεταφερθεί ούτε στα άτομα. Τα άτομα δεν είναι συνεκτικές ολότητες αλλά απλώς ταυτότητες αναφοράς που πρέπει να καταταμηθούν σε μια σειρά εντοπισμένων θέσεων υποκειμένου. Η δε συνάρθρωση μεταξύ των θέσεων αυτών είναι υπόθεση κοινωνική και όχι ατομική (η ίδια η έννοια του «α-τόμου» στερείται νοήματος στην προσέγγισή μας).

Τι είναι λοιπόν αυτές οι μικρότερες μονάδες, από τις οποίες θα έπρεπε να ξεκινήσει η ανάλυσή μας; Κατευθυντήριο νήμα μας θα είναι η κατηγορία του «αιτήματος» ως η στοιχειώδης μορφή κατά την κατασκευή του κοινωνικού δεσμού. Η λέξη «αίτημα» [demand] είναι αμφίσημη στα αγγλικά: έχει, αφ' ενός, τη σημασία της *ζήτησης/αίτησης* [request] και, αφ' ετέρου, την πιο ενεργό σημασία της *επιβολής* μιας αίτησης –μιας αξίωσης– σε κάποιον άλλο (όπως στη φράση «απαιτώ μίαν εξήγηση»). Σε άλλες γλώσσες, όπως τα ισπανικά, υπάρχουν διαφορετικές λέξεις για τις δύο σημασίες: η λέξη που αντιστοιχεί στη δεύτερη σημασία θα ήταν η λέξη «*reivindicaci_n*» [δικεδίκηση]. Μολονότι όταν στην ανάλυσή μας χρησιμοποιούμε τον όρο «αίτημα» δίνουμε προφανώς έμφαση στη δεύτερη σημασία, αυτή καθαυτή η ασάφεια μεταξύ των

δύο δεν στερείται πλεονεκτημάτων, καθόσον η θεωρητική έννοια του αιτήματος που υιοθετούμε εδώ συνεπάγεται μια κάποια ανεπικρισία [undecidability] μεταξύ των δύο σημασιών· όπως θα δούμε μάλιστα, οι σημασίες αυτές αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικά είδη πολιτικής συνάρθρωσης. Ας προσθέσουμε επίσης ότι στις εν λόγω σημασίες λανθάνει μία κοινή παραδοχή: ότι δηλαδή το αίτημα δεν είναι αυτοεκπληρούμενο, καθώς κατ' ανάγκην απευθύνεται σε μια βαθμίδα διαφορετική από εκείνη εντός της οποίας διαμορφώθηκε αρχικά.

Ας πάρουμε το παράδειγμα ενός απλού αιτήματος: μια ομάδα ανθρώπων που ζει σε μια ορισμένη γειτονιά θέλει μια νέα γραμμή λεωφορείου για να τους μεταφέρει από τον τόπο κατοικίας τους στην περιοχή όπου εργάζονται οι περισσότεροι από αυτούς. Ας υποθέσουμε ότι προσεγγίζουν τη δημοτική αρχή με το αίτημά τους [request] και ότι αυτό τελικά ικανοποιείται. Έχουμε εδώ το ακόλουθο σύνολο δομικών γνωρισμάτων: 1) μια κοινωνική ανάγκη υιοθετεί τη μορφή ενός αιτήματος –δηλαδή δεν ικανοποιείται μέσω της αυτοδιαχείρισης, αλλά μέσω της προσφυγής σε μιαν άλλη βαθμίδα που έχει την αρμοδιότητα της απόφασης· 2) αυτό καθαυτό το γεγονός ότι διατυπώνεται ένα αίτημα δείχνει ότι η αποφασιστική αρμοδιότητα της ανώτερης βαθμίδας δεν τίθεται καθόλου υπό αμφισβήτηση –προφανώς, στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με την πρώτη σημασία του όρου «αίτημα»· 3) το αίτημα είναι σαφώς περιγεγραμμένο και αυτοτελές –δεν είναι η κορυφή του παγόβουνου ή το σύμβολο μιας μεγάλης ποικιλίας ασχημάτιστων κοινωνικών αιτημάτων. Συνδυάζοντας τα τρία αυτά χαρακτηριστικά μπορούμε να διατυπώσουμε το ακόλουθο σημαντικό συμπέρασμα: τα αιτήματα αυτού του τύπου, τα σαφώς περιγεγραμμένα και δυνάμενα να ικανοποιηθούν χωριστά, δεν κατασκευάζουν κανένα χάσμα ή σύνορο [frontier] μέσα στο κοινωνικό. Αντίθετα, οι κοινωνικοί πράττοντες αποδέχονται, ως άρρητη προϋπόθεση της όλης διαδικασίας, τη νομιμότητα κάθε μιας από τις εμπλεκόμενες βαθμίδες: κανείς δεν αμφισβητεί ούτε το δικαίωμα υποβολής του αιτήματος, ούτε το δικαίωμα της αρμόδιας βαθμίδας να αποφασίσει επ' αυτού. Κάθε βαθμίδα αποτελεί μέρος (ή διαφορεική στιγμή) μιας ιδιαίτερα θεσμοποιημένης κοινωνικής εμμένειας. Τις κοινωνικές λογικές που λειτουργούν σύμφωνα με αυτό το θεσμοποιημένο, διαφορετικό πρότυπο θα τις ονομάσουμε *λογικές της διαφοράς*. Οι λογικές αυτές προϋποθέτουν ότι δεν υπάρχει καμία κοινωνική διαίρεση και ότι κάθε νόμιμο αίτημα μπορεί να ικανοποιηθεί με τρόπο, όχι ανταγωνιστικό, αλλά διοικητικό/διαχειριστικό. Παραδείγματα κοινωνικών ουτοπιών που επαγγέλλονται την καθολική επιτυχία των διαφορικών λογικών έρχονται εύκολα στο νου: η στρατηγική του «ενός έθνους» του Disraeli, το κράτος κοινωνικής πρό-

νοιας, ή το μότο του Saint-Simon: «από την διακυβέρνηση των ανθρώπων στη διοίκηση των πραγμάτων».

Ας επανέλθουμε τώρα στο παράδειγμά μας. Ας υποθέσουμε ότι το αίτημα [request] απορρίπτεται. Αναμφίβολα, θα προκύψει μια κατάσταση κοινωνικής δυσαρέσκειας. Εάν όμως το ανικανοποίητο αίτημα είναι μόνο ένα, η κατάσταση δεν θα αλλάξει ουσιαστικά. Εάν, εντούτοις, για οποιονδήποτε λόγο, το φάσμα των ανικανοποιήτων αιτημάτων είναι πολύ μεγάλο, οι πολλαπλές απογοητεύσεις θα πυροδοτήσουν κοινωνικές λογικές ενός εντελώς διαφορετικού είδους. Εάν, παραδείγματος χάριν, η ομάδα των κατοίκων της περιοχής που είδαν το αίτημά τους για καλύτερη συγκοινωνία να απορρίπτεται διαπιστώνει ότι και οι γείτονές της είναι εξίσου δυσαρεστημένοι από την έλλειψη ανταπόκρισης στα δικά τους αιτήματα για το επίπεδο ασφάλειας, την ύδρευση, τη στέγαση, την εκπαίδευση, κ.ο.κ., θα αναπτυχθεί πιθανότατα μεταξύ τους μια κάποια αλληλεγγύη: θα τους ενώνει το γεγονός ότι τα αιτήματά τους παραμένουν ανικανοποίητα. Με άλλα λόγια, τα αιτήματα αυτά μοιράζονται μία *αρνητική* διάσταση, πέρα από το θετικό διαφορικό τους περιεχόμενο.

Μια κοινωνική κατάσταση στην οποία διάφορα αιτήματα τείνουν να ανασυντίθενται στην αρνητική βάση τού ότι όλα τους παραμένουν ανικανοποίητα, είναι η πρώτη προϋπόθεση –αλλά επ’ ουδενί και η μοναδική– του τρόπου εκείνου πολιτικής συνάρθρωσης που ονομάζουμε *λαϊκισμό*. Ας απαριθμήσουμε τα δομικά χαρακτηριστικά του *λαϊκισμού* που μπορούμε να εντοπίσουμε σε αυτό το στάδιο του επιχειρήματός μας: 1) Ενώ η θεσμική διευθέτηση που συζητήθηκε προηγουμένως βασιζόταν στη λογική της διαφοράς, εδώ έχουμε την αντίστροφη κατάσταση, η οποία μπορεί να περιγραφεί ως *λογική της ισοδυναμίας* –δηλαδή μια κατάσταση στην οποία όλα τα αιτήματα, παρά τον διαφορικό τους χαρακτήρα, τείνουν να επανασυντίθενται, σχηματίζοντας εκείνο που θα ονομάσουμε *αλυσίδα ισοδυναμίας*. Αυτό σημαίνει ότι κάθε μεμονωμένο αίτημα είναι καταστατικά διχασμένο: αφ’ ενός, είναι ο ίδιος ο μερικός του εαυτός· αφ’ ετέρου, παραπέμπει, μέσω των δεσμών της ισοδυναμίας, στο σύνολο των άλλων αιτημάτων. Για να επιστρέψουμε στην εικόνα μας: κάθε αίτημα είναι όντως η κορυφή ενός παγόβουνου επειδή, αν και εμφανίζεται μόνο στην μερικότητά του, παρουσιάζει τη διεκδίκησή του ως μία απλώς διεκδίκηση εν μέσω ενός ευρύτερου συνόλου κοινωνικών διεκδικήσεων. 2) Το υποκείμενο του αιτήματος είναι διαφορετικό στις δύο περιπτώσεις μας. Στην πρώτη, το υποκείμενο του αιτήματος ήταν τόσο σαφώς περιγεγραμμένο όσο και το ίδιο το αίτημα. Το υποκείμενο ενός αιτήματος εννοούμενου ως διαφορεική μερικότητα θα το ονομάσουμε *δημοκρατικό υποκείμενο*. Στην άλλη περίπτωση το υποκείμενο θα είναι ευρύτερο, διότι η υποκειμενικότητά του θα

προκύψει από την ανασύνθεση στη βάση της ισοδυναμίας μιας πολλαπλότητας δημοκρατικών αιτημάτων. Κάθε υποκείμενο που συγκροτείται βάσει αυτής της λογικής θα το ονομάσουμε *λαϊκό υποκείμενο*. Εδώ βλέπουμε καθαρά τις συνθήκες εμφάνισης και τις συνθήκες εξαφάνισης μιας λαϊκής υποκειμενικότητας: όσο περισσότερα κοινωνικά αιτήματα μπορούν να απορροφηθούν διαφορικά από ένα επιτυχές θεσμικό σύστημα, τόσο πιο αδύναμοι θα είναι οι κρίκοι ισοδυναμίας και τόσο πιο μικρή η πιθανότητα να συγκροτηθεί μια λαϊκή υποκειμενικότητα· αντιθέτως, μια κατάσταση στην οποία συνυπάρχουν η πολλαπλότητα ανικανοποιήτων αιτημάτων και η αυξανόμενη ανικανότητα του θεσμικού συστήματος να τα απορροφήσει διαφορικά, δημιουργεί τις συνθήκες που οδηγούν σε μια λαϊκιστική ρήξη. 3) Όπως προκύπτει από την προηγούμενη ανάλυση, δεν είναι δυνατόν να υπάρξει λαϊκή υποκειμενικότητα χωρίς τη δημιουργία ενός εσωτερικού συνόρου. Οι ισοδυναμίες καθίστανται δυνατές μόνο στη βάση μιας έλλειψης που τις διαπερνά όλες, και αυτό απαιτεί τον προσδιορισμό της πηγής της κοινωνικής αρνητικότητας. Οι λαϊκοί λόγοι ισοδυναμίας διαιρούν, κατ’ αυτόν τον τρόπο, το κοινωνικό σε δύο στρατόπεδα: την εξουσία και τους μη προνομιούχους [the underdog]. Αυτή η διαδικασία μετασχηματίζει τη φύση των αιτημάτων: παύουν να είναι απλές αιτήσεις και μετατρέπονται σε μαχητικές απαιτήσεις (reivindicaciones/διεκδικήσεις) –δηλαδή μετατοπιζόμαστε στη δεύτερη σημασία του όρου «αίτημα».

Ισοδυναμίες, λαϊκή υποκειμενικότητα, διχοτομική κατασκευή του κοινωνικού γύρω από ένα εσωτερικό σύνоро ή μέτωπο. Φαίνεται ότι διαθέτουμε όλα τα δομικά χαρακτηριστικά για να ορίσουμε τον *λαϊκισμό*. Κι όμως, δεν είναι ακριβώς έτσι. Μια κρίσιμη διάσταση εξακολουθεί να λείπει· αυτήν πρέπει να εξετάσουμε τώρα.

Κενά και μετεωριζόμενα σημαίνοντα

Η ανάλυσή μας μέχρι εδώ μας έχει οδηγήσει στην αναγνώριση δύο συνθηκών –που απαιτούν δομικά η μία την άλλη– για την εμφάνιση μιας λαϊκιστικής ρήξης: τη διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου μέσω της χάραξης ενός εσωτερικού συνόρου και την κατασκευή μιας αλυσίδας ισοδυναμίας μεταξύ των ανεκπλήρωτων αιτημάτων. Για να ακριβολογήσουμε, δεν πρόκειται για δύο διακριτές προϋποθέσεις, αλλά για δύο πτυχές μίας και της αυτής προϋπόθεσης, διότι το εσωτερικό μέτωπο μπορεί να προκύψει μόνο μέσω της δράσης της αλυσίδας ισοδυναμίας. Το σημαντικό, εν πάση περιπτώσει, είναι να κατανοήσουμε ότι η αλυσίδα ισοδυναμίας έχει χαρακτήρα *αντι-θεσμικό*: υπονομεύει τον μερικό, διαφορικό χαρακτήρα των αιτημάτων. Προκύπτει, σε κάποιο σημείο, ένα βραχυκύκλωμα μεταξύ των αιτημάτων που απευθύνονται στο «σύστημα» και της δυνατότητας του τελευταίου να τα ικανοποιήσει.

Αυτό που πρέπει να συζητήσουμε τώρα είναι οι επιπτώσεις αυτού του βραχυκυκλώματος, τόσο στη φύση των αιτημάτων όσο και στο σύστημα εννοούμενο ως ολότητα.

Τα ισοδύναμα αιτήματα μάς φέρνουν αμέσως αντιμέτωπους με το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης ή της αναπαράστασης αυτής καθαυτήν της στιγμής της ισοδυναμίας. Διότι, προφανώς, τα αιτήματα είναι πάντοτε μερικά, ενώ η συνδεόμενη με την ισοδυναμία καθολικότερη διάσταση στερείται κάθε άμεσο, εμφανή τρόπο αναπαράστασης. Η θέση μας επ' αυτού είναι ότι η πρώτη προϋπόθεση για την αναπαράσταση της στιγμής της ισοδυναμίας είναι η καθολίκευση (μέσω της σημασιοδότησης) της δύναμης που αντιτάσσεται στο σύνολο των αιτημάτων που συγκροτούν τη λαϊκή βούληση. Τούτο πάντως θα έπρεπε να είναι προφανές: προκειμένου η αλυσίδα ισοδυναμίας να δημιουργήσει ένα μέτωπο μέσα στο κοινωνικό είναι απαραίτητο να αναπαρασταθεί κατά κάποιον τρόπο και η άλλη πλευρά της διαχωριστικής γραμμής. Δεν υπάρχει λαϊκισμός χωρίς τη ρηματική (discursive) κατασκευή ενός εχθρού, όπως το ancien régime, η ολιγαρχία, το κατεστημένο, κ.ο.κ. Θα επανέλθουμε σε αυτήν την πτυχή αργότερα. Εκείνο στο οποίο θα επικεντρώσουμε τώρα την προσοχή μας είναι η μετάβαση από τις δημοκρατικές θέσεις υποκειμένου στις λαϊκές θέσεις στη βάση των επιπτώσεων που παράγουν οι απορρέουσες από τις ισοδυναμίες διαχωριστικές γραμμές.

Πώς όμως εμφανίζεται η ισοδυναμία; Όπως έχουμε δείξει, η στιγμή της ισοδυναμίας δεν μπορεί να εντοπιστεί σε κανένα θετικό γνώρισμα, κοινό σε όλα τα αιτήματα, διότι –ως προς τα γνωρίσματα αυτά– τα αιτήματα διαφέρουν εντελώς μεταξύ τους. Η ισοδυναμία προκύπτει εξ ολοκλήρου από την αντίθεση προς την ευρισκόμενη πέραν της διαχωριστικής γραμμής δύναμη, η οποία δεν ικανοποιεί κανένα από τα ισοδύναμα αιτήματα. Εν τοιαύτη περιπτώσει όμως, πώς μπορεί να αναπαρασταθεί αυτή καθαυτή η αλυσίδα; Όπως έχω υποστηρίξει αλλού,¹ η αναπαράσταση αυτή είναι δυνατή μόνο εάν ένα συγκεκριμένο αίτημα, χωρίς να εγκαταλείπει εξ ολοκλήρου την μερικότητά του, αρχίσει να λειτουργεί και ως σημαίνον που αντιπροσωπεύει την αλυσίδα ως ολότητα (με τον ίδιο τρόπο που ο χρυσός, χωρίς να παύει να αποτελεί ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα, μετασχηματίζει την υλικότητά του σε καθολική αντιπροσώπευση της αξίας). Αυτή η διαδικασία διά της οποίας ένα συγκεκριμένο μερικό αίτημα καταλήγει να αντιπροσωπεύει μian ασύμμετρη προς αυτό αλυσίδα ισοδυναμίας είναι, βεβαίως, εκείνο που έχουμε ονομάσει *ηγεμονία*. Τα αιτήματα του πολωνικού συνδικάτου της Αλληλεγγύης, παραδείγματος χάριν, ήσαν αρχικά τα αιτήματα μιας συγκεκριμένης ομάδας εργατών στο Γκντανσκ, αλλά καθώς προβλήθηκαν μέσα σε μια καταπιεσμένη κοινωνία, όπου πολλά κοινωνικά αιτήματα παρέμεναν ανικα-

νοποιήτα, μετατράπηκαν σε σημαίνοντα του λαϊκού στρατοπέδου στο πλαίσιο ενός νέου διχοτομικού λόγου.

Σημειωτέον ότι ένα γνώρισμα αυτής της διαδικασίας κατασκευής μιας καθολικής σημασιοδότησης του λαού είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση του λαϊκισμού. Πρόκειται για το εξής: όσο περισσότερο εκτείνεται η αλυσίδα των ισοδυναμιών, τόσο πιο αδύναμη θα είναι η σύνδεσή της με τα μερικά αιτήματα που αναλαμβάνουν τη λειτουργία της καθολικής αντιπροσώπευσης. Αυτό μας οδηγεί σε ένα κρίσιμο για την ανάλυσή μας συμπέρασμα: η κατασκευή μιας λαϊκής υποκειμενικότητας είναι δυνατή μόνο βάσει της ρηματικής κατασκευής *οριακά* κενών σημαινόντων. Η υποτιθέμενη «φτώχεια» των λαϊκιστικών συμβόλων, είναι προϋπόθεση της πολιτικής αποτελεσματικότητάς τους –διότι ακριβώς η λειτουργία τους είναι να ομογενοποιούν διά της ισοδυναμίας μία εξαιρετικά ετερογενή πραγματικότητα, και ο μόνος τρόπος για να το πετύχουν είναι μέσω της μείωσης του μερικού περιεχομένου τους στο ελάχιστο. Οριακά, η εν λόγω διαδικασία φτάνει στο σημείο να επιτελείται η ομογενοποιητική λειτουργία από ένα καθαρό όνομα: το όνομα του ηγέτη.

Υπάρχουν άλλες δύο σημαντικές πτυχές που οφείλουμε στο σημείο αυτό να λάβουμε υπόψη. Η πρώτη αφορά το ιδιαίτερο είδος διαστρέβλωσης που οι λογικές ισοδυναμίας εισάγουν κατά την κατασκευή του «λαού» και της «εξουσίας» ως ανταγωνιστικών πόλων. Στην περίπτωση του «λαού», όπως είδαμε, η λογική της ισοδυναμίας είναι βασισμένη σε μία «εκκένωση» οι συνέπειες της οποίας είναι συγχρόνως μια προσθήκη και μια αφαίρεση. Προσθήκη: τα σημαίνοντα που ενοποιούν μια αλυσίδα ισοδυναμιών, επειδή ακριβώς πρέπει να καλύψουν όλους τους κρίκους που την απαρτίζουν, έχουν μian αναφορά ευρύτερη από ένα καθαρά διαφορικό περιεχόμενο που θα συνέδεε κάθε σημαίνον με ένα μόνον σημαίνόμενο. Αφαίρεση: ακριβώς λόγω αυτής της ευρύτερης (δυνάμει καθολικής) αναφοράς, η σύνδεσή της με επί μέρους περιεχόμενα τείνει να αποδυναμωθεί δραστικά. Χρησιμοποιώντας μια λογική διάκριση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ό,τι κερδίζει σε *έκταση*, το χάνει σε *ένταση*. Το ίδιο συμβαίνει και κατά την κατασκευή του πόλου της εξουσίας: ο πόλος αυτός δεν λειτουργεί απλώς μέσω της υλικότητας του διαφορικού περιεχομένου του, διότι το περιεχόμενο αυτό είναι ο *φορέας* της άρνησης του λαϊκού πόλου (μέσω της ματαίωσης των αιτημάτων του τελευταίου). Κατά συνέπεια, οι διάφορες στιγμές που έχουμε απομονώσει στη μελέτη μας χαρακτηρίζονται από μian ουσιαστική αστάθεια. Όσον αφορά τα ιδιαίτερα αιτήματα, τίποτα στα περιεχόμενα καθαυτά, δεν προεξοφλεί τον τρόπο με τον οποίο αυτά θα αρθρωθούν· το εάν θα συναρθρωθούν με τρόπο διαφορικό ή ισοδύναμο, θα εξαρτηθεί από το ιστορικό πλαίσιο· τίποτα επίσης δεν

προεξοφλεί (στην περίπτωση των ισοδυναμιών) την έκταση και τη σύνθεση των αλυσίδων τις οποίες απαρτίζουν. Και όσον αφορά τους δύο πόλους της διχοτομίας λαός/εξουσία, η πραγματική ταυτότητα και δομή τους είναι εξίσου ανοικτές στην αμφισβήτηση και τον επαναπροσδιορισμό. Από την εποχή του Μεσαίωνα ξεσπούσαν στη Γαλλία κατ' επανάληψη εξεγέρσεις λόγω έλλειψης τροφίμων, κατά κανόνα όμως οι εξεγερθέντες δεν προσδιόριζαν την μοναρχία ως τον εχθρό τους. Απαιτήθηκαν όλοι οι σύνθετοι μετασχηματισμοί του 18ου αιώνα προκειμένου τα αιτήματα σίτισης να ενταχθούν σε επαναστατικές αλυσίδες ισοδυναμίας που εναγκαλίστηκαν το σύνολο του πολιτικού συστήματος. Και ο αμερικανικός λαϊκισμός των αγροτών, στο τέλος του 19ου αιώνα, απέτυχε επειδή η προσπάθεια να δημιουργηθούν αλυσίδες λαϊκής ισοδυναμίας που θα ενοποιούσαν τα αιτήματα των αποκλεισμένων ομάδων βρήκε αποφασιστικό εμπόδιο σε ένα σύνολο *διαφορικών* δομικών ορίων που αποδείχθηκαν ισχυρότερα από τις λαϊκιστικές εγκλήσεις: π.χ., η δυσκολία συνασπισμού των μαύρων και των λευκών αγροτών, η αμοιβαία δυσπιστία μεταξύ των αγροτών της υπαίθρου και των εργατών των άστεων, η παραδοσιακή αφοσίωση των αγροτών του Νότου στο Δημοκρατικό Κόμμα, κ.ο.κ.

Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στη δεύτερη πτυχή του ζητήματος. Στην ανάλυση που προηγήθηκε κινηθήκαμε με βάση την απλουστευτική υπόθεση της *de facto* ύπαρξης ενός συνόρου που χωρίζει δύο ανταγωνιστικές αλυσίδες ισοδυναμίας. Αυτήν ακριβώς την υπόθεση οφείλουμε τώρα να επανεξετάσουμε. Στην επανεξέταση αυτή μας οδηγεί εκ των πραγμάτων η όλη μας προσέγγιση, διότι εάν δεν υπάρχει κάποιος *a priori* λόγος για τον οποίο ένα αίτημα θα εντασσόταν κατ' ανάγκη σε μία συγκεκριμένη αλυσίδα ισοδυναμίας και διαφορικών συναρθρώσεων έναντι μιας άλλης, οφείλουμε να δεχτούμε ότι οι ανταγωνιστικές πολιτικές στρατηγικές βασίζονται σε διαφορετικούς τρόπους χάραξης πολιτικών συνόρων, και ότι τα σύνορα αυτά είναι εκτεθειμένα σε αποσταθεροποιήσεις και μετασχηματισμούς.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, οι υποθέσεις μας πρέπει, εν μέρει, να τροποποιηθούν, καθώς κάθε στοιχείο του λόγου υφίσταται τη δομική πίεση αντικρουόμενων προσπαθειών συνάρθρωσης. Στη θεωρητική μας πραγμάτευση του ρόλου των κενών σημειόντων, αυτή καθαυτή η δυνατότητά τους συναρτάται από την παρουσία μιας αλυσίδας ισοδυναμίας που συνεπάγεται, όπως είδαμε, εσωτερικά σύνορα. Οι κλασικές μορφές λαϊκισμού –π.χ. οι περισσότεροι από τους λατινοαμερικάνικους λαϊκισμούς της δεκαετίας του '40 και της δεκαετίας του '50– ανταποκρίνονται σε αυτήν την περιγραφή. Η πολιτική δυναμική του λαϊκισμού εξαρτάται από τη διαρκή αναπαραγωγή της εσωτερικής αυτής διαχωριστικής γραμμής. Δανειζό-

μενοι μια διάκριση από τη γλωσσολογία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενώ ένας θεσμικός πολιτικός λόγος τείνει να αξιοποιεί τον συνταγματικό πόλο της γλώσσας –ον αριθμό των διαφορικών θέσεων που αρθρώνονται με σχέσεις συνδυασμού–, ο λαϊκιστικός λόγος τείνει να αξιοποιεί τον παραδειγματικό πόλο, δηλαδή τις σχέσεις υποκατάστασης μεταξύ των στοιχείων (των αιτημάτων, στην περίπτωση μας) που συσπειρώνονται γύρω από δύο μόνο συνταγματικές θέσεις.

Το εσωτερικό σύνορο στο οποίο θεμελιώνεται ο λαϊκιστικός λόγος μπορεί, εντούτοις, να υπονομευθεί. Αυτό μπορεί να συμβεί με δύο διαφορετικούς τρόπους. Ο ένας είναι να σπάσουν οι δεσμοί ισοδυναμίας μεταξύ των ποικίλων μερικών αιτημάτων, μέσω της επιλεκτικής τους ικανοποίησης. Αυτός είναι ο δρόμος για την κάμψη της λαϊκιστικής μορφής της πολιτικής, για τη θόλωση των εσωτερικών συνόρων και για τη μετάβαση σε ένα υψηλότερο επίπεδο ολοκλήρωσης του θεσμικού συστήματος –πρόκειται για τη στρατηγική του «τρανσφορμισμού», όπως την αποκάλεσε ο Gramsci. Το εγχείρημα αυτό αντιστοιχεί, σε γενικές γραμμές, στη στρατηγική του «ενός έθνους» του Disraeli ή στις σύγχρονες προσπάθειες των θεωρητικών του Τρίτου Δρόμου και του «ριζοσπαστικού κέντρου» να υποκαταστήσουν την πολιτική με τη διαχείριση.

Ο δεύτερος τρόπος υπονόμησης των εσωτερικών συνόρων είναι εντελώς διαφορετικός. Δεν έχει να κάνει με την *εξάλειψη* των συνόρων αλλά με την *αλλαγή του πολιτικού τους πρόσημου*. Όπως είδαμε, καθώς τα κεντρικά σημαίνοντα ενός λαϊκιστικού λόγου καθίστανται μερικώς κενά, οι προηγούμενες συνδέσεις τους με ιδιαίτερα περιεχόμενα αποδυναμώνονται, με αποτέλεσμα τα περιεχόμενα αυτά να μπορούν κάλλιστα να ανασυναρθρωθούν σε άλλες, *διαφορετικές* αλυσίδες ισοδυναμίας. Αρκεί όμως τα κενά λαϊκά σημαίνοντα να διατηρήσουν τον ριζοσπαστισμό τους, δηλαδή τη δυνατότητά τους να διαιρούν την κοινωνία σε δύο στρατόπεδα, ενώ αλλάζει η αλυσίδα των ισοδυναμιών που τα σημαίνοντα αυτά ενοποιούν, για να αποκτήσει το όλο λαϊκιστικό εγχείρημα αντίθετο πολιτικό πρόσημο. Ο 20ός αιώνας παρέχει αμέτρητα παραδείγματα τέτοιων μεταστροφών. Στην Αμερική, τα σημαίνοντα του λαϊκού ριζοσπαστισμού, που την εποχή του New Deal είχαν κυρίως αριστερή συνδήλωση, έγιναν αργότερα αντικείμενο ιδιοποίησης από τη ριζοσπαστική Δεξιά, τον George Wallace και την «ηθική πλειοψηφία». Στη Γαλλία, ο ριζοσπαστικός ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος ως εκπροσώπου των λαϊκών συμφερόντων έχει, σε έναν βαθμό, απορροφηθεί από το Εθνικό Μέτωπο. Και η όλη επέκταση του φασισμού την περίοδο του μεσοπολέμου θα ήταν ακατανόητη, χωρίς αναφορά στη δεξιά ανασυνάρθρωση θεμάτων και αιτημάτων που ανήκαν στην επαναστατική παράδοση.

Έχει σημασία να κατανοήσουμε πώς συντελείται αυτή η διαδικασία ανασυνάρθρωσης: συνδυάζει τη διατήρηση σε λειτουργία των κεντρικών σημαινόντων του λαϊκού ριζοσπαστισμού με την εγγραφή πολλών από τα δημοκρατικά αιτήματα σε μια διαφορετική αλυσίδα ισοδυναμίας. Αυτή η ηγεμονική ανασυνάρθρωση είναι δυνατή επειδή κανένα κοινωνικό αίτημα δεν φέρει, δίκην πεπρωμένου, τη σφραγίδα μιας *a priori* εγγραφής –τα πάντα εξαρτώνται από την ηγεμονική διαπάλη. Αφ' ης στιγμής ένα αίτημα γίνει διαφιλονικούμενο αντικείμενο ανταγωνιστικών συναρθρωτικών εγχειρημάτων, βρίσκεται σε μια ουδέτερη ζώνη, αποκτά δηλαδή μια μερική και μεταβατική αυτονομία.

Για να επεξηγήσουμε αυτήν την αμφισημία των λαϊκών σημαινόντων και των αιτημάτων που αυτά συναρθρώνουν θα κάνουμε λόγο για τα *μετεωριζόμενα σημαίνοντα*. Το είδος της δομικής σχέσης που συγκροτεί τα εν λόγω σημαίνοντα είναι διαφορετικό από εκείνη που είδαμε να διέπει τη λειτουργία των κενών σημαινόντων: ενώ τα τελευταία εξαρτώνται από σαφώς σχηματισμένα εσωτερικά σύνορα που προκύπτουν από μια αλυσίδα ισοδυναμίας, τα μετεωριζόμενα σημαίνοντα είναι έκφραση της εγγενούς ασάφειας που χαρακτηρίζει όλα τα σύνορα και της αδυνατότητάς τους να παγιωθούν οριστικά. Πρόκειται, ωστόσο, για διάκριση κυρίως αναλυτική, αφού στην πράξη τα κενά και τα μετεωριζόμενα σημαίνοντα εν πολλοίς αλληλεπικαλύπτονται: δεν υπάρχει καμία ιστορική κατάσταση κατά την οποία η κοινωνία να είναι τόσο συμπαγής που το εσωτερικό της σύνορο να είναι απρόσβλητο από κάθε ανατροπή ή μετατόπιση, όπως άλλωστε και καμία οργανική κρίση τόσο βαθιά που κάποιες μορφές σταθερότητας να μη θέτουν όρια στη δραστηριότητα των ανατρεπτικών τάσεων.

Λαϊκισμός, πολιτική και αντιπροσώπευση

Ας ενώσουμε τώρα όλα τα νήματα του επιχειρήματός μας ώστε να καταλήξουμε μια συνεκτική έννοια του λαϊκισμού. Η συνεκτικότητα εν προκειμένω μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν οι διαφορετικές διαστάσεις που υπεισέρχονται στην επεξεργασία της έννοιας δεν είναι απλώς χωριστά γνωρίσματα που συμφύρονται μέσω μιας απλής απαρίθμησης, αλλά μέρος ενός θεωρητικά αρθρωμένου συνόλου. Καταρχάς, λαϊκισμός υφίσταται μόνο εάν υπάρχει μια σειρά πολιτικο-ρηματικών πρακτικών που συγκροτούν ένα λαϊκό υποκείμενο· προϋπόθεση δε της εμφάνισης ενός τέτοιου υποκειμένου είναι, όπως είδαμε, η κατασκευή ενός εσωτερικού συνόρου που διαιρεί το κοινωνικό πεδίο σε δύο στρατόπεδα. Η λογική όμως μιας τέτοιας διαίρεσης υπαγορεύεται, όπως ξέρουμε, από τη δημιουργία μιας αλυσίδας ισοδυναμίας από μια σειρά κοινωνικών αιτημάτων, στην οποία η στιγμή της ισοδυναμίας

επικρατεί επί της διαφορικής φύσεως των αιτημάτων. Τέλος, η αλυσίδα ισοδυναμίας δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας εντελώς τυχαίας σύμπτωσης, καθώς σταθεροποιείται μέσω της εμφάνισης ενός στοιχείου που δίνει συνοχή στην αλυσίδα σημασιοδοτώντας την ως ολότητα. Αυτό ακριβώς το στοιχείο έχουμε ονομάσει «κενό σημαίνον».

Αυτά είναι τα καθοριστικά δομικά γνωρίσματα που υπεισέρχονται, κατά την άποψή μου, στην κατηγορία του λαϊκισμού. Είναι προφανές ότι η έννοια του λαϊκισμού που εισηγούμαι είναι αυστηρά *τυπική*, αφού όλα τα καθοριστικά της γνωρίσματα σχετίζονται αποκλειστικά με έναν ιδιαίτερο τρόπο συνάρθρωσης –την επικράτηση της λογικής της ισοδυναμίας επί της λογικής της διαφοράς– ανεξάρτητα από τα πραγματικά *περιεχόμενα* που συναρθρώνονται. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, στην αρχή αυτού του δοκιμίου, υποστήριξα ότι ο «λαϊκισμός» συνιστά οντολογική και όχι οντική κατηγορία. Οι περισσότερες απόπειρες να οριστεί ο λαϊκισμός επικείμενες να εντοπίσουν την ειδοποιό του διαφορά σε ένα ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο, γι' αυτό και το εγχείρημά τους ήταν καταδικασμένο να φτάσει σε αδιέξοδο: οι δύο προβλέψιμες εναλλακτικές τους λύσεις ήταν είτε να επιλέξουν ένα εμπειρικό περιεχόμενο ως καθοριστικό, το οποίο όμως σαρώνεται αμέσως από μια χιονοστιβάδα εξαιρέσεων, είτε να προσφύγουν σε μια «διαίσθηση» που είναι αδύνατον να μεταφραστεί σε εννοιολογικό περιεχόμενο.

Η μετατόπιση αυτή της εννοιολόγησης από το περιεχόμενο στη μορφή έχει αρκετά πλεονεκτήματα (πέρα από το προφανές της αποφυγής ενός αφελούς κοινωνιολογισμού που ανάγει τις πολιτικές μορφές στην εκ των προτέρων συγκροτημένη ενότητα της ομάδας). Εν πρώτοις, μας προσφέρει έναν τρόπο να αντιμετωπίσουμε το επίμονο πρόβλημα της πανταχού παρουσίας του λαϊκισμού –το γεγονός ότι μπορεί να ανακύψει από διαφορετικά σημεία της κοινωνικοοικονομικής δομής. Εάν όντως τα καθοριστικά γνωρίσματα του λαϊκισμού είναι η επικράτηση της λογικής της ισοδυναμίας, η παραγωγή κενών σημαινόντων και η χάραξη πολιτικών συνόρων μέσω της έγκλησης των μη προνομιούχων, αντιλαμβανόμαστε αμέσως ότι οι λόγοι που βασίζονται σε αυτήν την συναρθρωτική λογική μπορούν να προέλθουν από *οποιαδήποτε* θέση στην κοινωνικο-θεσμική δομή: τις πελατειακές πολιτικές οργανώσεις, τα κατεστημένα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα, τον στρατό, τα επαναστατικά κινήματα, κ.ο.κ. Ο «λαϊκισμός» δεν ορίζει την πρακτική πολιτική αυτών των οργανώσεων αλλά αποτελεί τον τρόπο συνάρθρωσης των αιτημάτων τους –όποια κι αν είναι αυτά.

Κατά δεύτερο λόγο, μπορούμε έτσι να αντιληφθούμε καλύτερα κάτι που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της σύγχρονης πολιτικής σκηνής: την κυκλο-

φορία των σημαινόντων της ριζοσπαστικής διαμαρτυρίας ανάμεσα σε κινήματα με διαμετρικώς αντίθετα πολιτικά πρόσημα. Αναφερθήκαμε και προηγουμένως στο ζήτημα αυτό. Ας περιοριστούμε σε ένα μόνον παράδειγμα: την κυκλοφορία των ματσινικών και γαριβαλδινών σημαινόντων στην Ιταλία κατά τη διάρκεια του πολέμου της απελευθέρωσης (1943-1945). Τα σημαινόντα αυτά ήσαν στο επίκεντρο της ριζοσπαστικής διαμαρτυρίας στην Ιταλία, ήδη από το Risorgimento. Τόσο οι φασίστες όσο και οι κομμουνιστές προσπάθησαν να τα συναρθρώσουν στο λόγο τους καθιστώντας τα έτσι μερικώς αυτόνομα έναντι των πολιτικών τους προταγμάτων. Συντηρούσαν έτσι τη διάσταση του ριζοσπαστισμού, αλλά το εάν ο ριζοσπαστισμός αυτός θα στρεφόταν προς τα δεξιά ή τα αριστερά ήταν αρχικά άδηλο –ήσαν λοιπόν μετωριζόμενα σημαινόντα, υπό την έννοια που έχουμε ήδη συζητήσει. Είναι προφανώς μάταιο να αναρωτηθεί κανείς ποια κοινωνική ομάδα εκφράζεται μέσω τούτων των λαϊκιστικών συμβόλων: οι αλυσίδες ισοδυναμίας που σχημάτιζαν διαπερνούσαν εγκαρσίως πολλούς κοινωνικούς τομείς και ο ριζοσπαστισμός που συμβόλιζαν μπορούσε να συναρθρωθεί από κινήματα με διαμετρικώς αντίθετα πολιτικά πρόσημα. Η μετανάστευση αυτή των σημαινόντων μπορεί να φωτιστεί μόνον εάν ο λαϊκισμός γίνει αντιληπτός ως τυπική αρχή της συνάρθρωσης, και όχι εάν η αρχή αυτή καταχωνιαστεί σε συγκεκριμένα περιεχόμενα που την ενσαρκώνουν, υποτίθεται, ανεξαρτήτως των πολιτικών συμφραζομένων.

Τέλος, η προσέγγιση του ζητήματος του λαϊκισμού με όρους τυπικούς μάς δίνει τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουμε ένα ακόμα ζήτημα που διαφορετικά παραμένει άλυτο. Το ερώτημα εάν ένα κίνημα *είναι* ή *δεν είναι* λαϊκιστικό, είναι ευθύς εξ αρχής το λάθος ερώτημα. Το ερώτημα που θα έπρεπε να θέσουμε αντ' αυτού είναι τούτο: *σε ποιο βαθμό* είναι ένα κίνημα λαϊκιστικό; Όπως ξέρουμε, το ερώτημα αυτό είναι ταυτόσημο με ένα άλλο: *σε ποιο βαθμό* διέπει η λογική της ισοδυναμίας τον λόγο του κινήματος; Έχουμε εμφανίσει τις πολιτικές πρακτικές να ενεργούν σε διαφορετικά σημεία ενός φάσματος του οποίου τα δύο άκρα, αναγόμενα ad absurdum, θα ήταν, αφ' ενός, ένας θεσμοκρατικός λόγος διεπόμενος από μία καθαρή λογική της διαφοράς, και, αφ' ετέρου, ένας λαϊκιστικός λόγος στον οποίο η λογική της ισοδυναμίας θα επικρατούσε πλήρως. Τα δύο αυτά άκρα είναι στην πραγματικότητα απλησίαστα: η επικράτηση της καθαρής διαφοράς θα σήμαινε μια κοινωνία που κυριαρχείται σε τέτοιο βαθμό από τη διαχειριστική λογική και από την εξατομίκευση των κοινωνικών αιτημάτων που καμία διαπάλη γύρω από τα εσωτερικά σύνορά της –δηλαδή καμία πολιτική– δεν θα ήταν δυνατή· η καθαρή ισοδυναμία, από την άλλη πλευρά, θα συνεπαγόταν τη διάλυση των κοινω-

νικών δεσμών σε τέτοια έκταση που αυτή καθαυτή η έννοια του κοινωνικού αιτήματος θα έχανε κάθε νόημα –αυτή ακριβώς είναι η εικόνα του πλήθους όπως την παρουσιάζουν οι θεωρητικοί της μαζικής ψυχολογίας του 19ου αιώνα (ο Taine, ο Le Bon, ο Sighele, κ.ά.).

Έχει σημασία να συνειδητοποιήσουμε ότι η αδυναμία των δύο άκρων, της καθαρής διαφοράς και της καθαρής ισοδυναμίας, δεν είναι εμπειρική –είναι λογική. Η ανατροπή της διαφοράς από μια λογική ισοδυναμίας δεν παίρνει τη μορφή της συνολικής απάλειψης της πρώτης από την δεύτερη. Σε μια σχέση ισοδυναμίας οι διαφορές κάθε άλλο παρά εκμηδενίζονται χάριν της ταυτότητας_ παραμένουν απολύτως ενεργές. Η ισοδυναμία απαλείφει τον *χωρισμό* των αιτημάτων, αλλά όχι και τα αιτήματα καθαυτά. Εάν μια σειρά αιτημάτων –δημόσια μεταφορά, στέγαση, απασχόληση, κ.ο.κ., για να επανέλθουμε στο αρχικό μας παράδειγμα– παραμένουν ανικανοποίητα, η υφιστάμενη μεταξύ τους ισοδυναμία, και η εξ αυτής απορρέουσα λαϊκή ταυτότητα, χρειάζεται προφανώς τη συντήρηση των αιτημάτων. Η ισοδυναμία είναι αναμφίβολα ένας ιδιαίτερος τρόπος συνάρθρωσης των διαφορών. Μεταξύ της ισοδυναμίας και της διαφοράς αναπτύσσεται λοιπόν μια σύνθετη διαλεκτική, ένας ασταθής συμβιβασμός. Υπάρχουν ποικίλες ιστορικές καταστάσεις που προϋποθέτουν την *παρουσία* και των δύο, αλλά ταυτοχρόνως και τη *μεταξύ* τους *ένταση*. Ας δούμε μερικές:

1) Ένα θεσμικό σύστημα γίνεται όλο και λιγότερο ικανό να απορροφά διαφορεικά τα κοινωνικά αιτήματα, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εσωτερικού χάσματος στην κοινωνία και την κατασκευή δύο ανταγωνιστικών αλυσίδων ισοδυναμίας. Πρόκειται για την κλασική περίπτωση μιας λαϊκιστικής ή επαναστατικής ρήξης, η οποία προκύπτει γενικά από το είδος εκείνο της κρίσης αντιπροσώπευσης που ο Gramsci ονόμασε «οργανική κρίση».

2) Το καθεστώς που προκύπτει από μία λαϊκιστική ρήξη σταδιακά θεσμοποιείται, με αποτέλεσμα η διαφορετική λογική να αρχίσει και πάλι να επικρατεί και η ισοδύναμη λαϊκή ταυτότητα να μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε μια αναποτελεσματική ξύλινη γλώσσα, όλο και λιγότερο ικανή να διέπει τη ζώσα πολιτική. Ο περονισμός, στην Αργεντινή, επιχείρησε να μετακινηθεί από την αρχική πολιτική της αντιπαράθεσης –της οποίας το λαϊκό υποκείμενο ήταν ο «descamisado» (το ισοδύναμο του sans-culotte της επαναστατικής Γαλλίας)– σε έναν όλο και περισσότερο θεσμοκρατικό λόγο βασισμένο στη λεγόμενη «οργανωμένη κοινότητα» («la comunidad organizada»). Βρίσκουμε μία διαφορετική εκδοχή αυτής της αυξανόμενης ασυμμετρίας μεταξύ των πραγματικών αιτημάτων και του λόγου της ισοδυναμίας στις περιπτώσεις εκείνες που ο τελευταίος μετατρέπεται σε ξύλινη γλώσσα του κρά-

τους. Βλέπουμε στις περιπτώσεις αυτές ότι η αυξανόμενη απόσταση μεταξύ των πραγματικών κοινωνικών αιτημάτων και του κυρίαρχου λόγου ισοδυναμίας συχνά οδηγεί στην καταστολή των πρώτων και τη βίαιη επιβολή του δεύτερου. Πολλά αφρικανικά καθεστώτα, μετά την απο-αποικιοποίηση, ακολούθησαν αυτόν τον δρόμο.

3) Ορισμένες κυρίαρχες ομάδες προσπαθούν να συντηρήσουν τις εσωτερικές διαχωριστικές γραμμές προσφεύγοντας σε μια όλο και περισσότερο αντιθεσμική ρητορική. Οι προσπάθειες αυτές συνήθως αποτυγχάνουν. Αρκεί να σκεφτούμε τη διαδικασία που, στην περίπτωση της Γαλλίας, οδήγησε από τον Ιακωβινισμό στο Διευθυντήριο και, στην περίπτωση της Κίνας, στις διάφορες φάσεις του κύκλου της «πολιτιστικής επανάστασης».

Ένα κίνημα ή μια ιδεολογία – ή, για να τα υπαγάγουμε στο κοινό τους γένος, ένας λόγος –είναι περισσότερο ή λιγότερο λαϊκιστικά ανάλογα με το βαθμό στον οποίο το περιεχόμενό του αρθρώνεται από λογικές ισοδυναμίας. Αυτό σημαίνει ότι κανένα κίνημα δεν είναι ποτέ εξ ολοκλήρου απαλλαγμένο από τον λαϊκισμό, επειδή κανένα δεν μπορεί να αποφύγει να εγκαλέσει σε έναν βαθμό τον «λαό» εναντίον ενός εχθρού, μέσω της χάραξης ενός κοινωνικού συνόρου. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα λαϊκιστικά του διαπιστευτήρια επιδεικνύονται σαφώς σε στιγμές πολιτικής μετάβασης, όταν διακυβεύεται το μέλλον της κοινότητας. Ο βαθμός του «λαϊκισμού», υπό την έννοια αυτή, εξαρτάται από το βάθος του χάσματος που χωρίζει τα εναλλακτικά πολιτικά προτάγματα. Αυτό θέτει, ωστόσο, ένα άλλο ζήτημα. Εάν ο λαϊκισμός συνίσταται στη διεκδίκηση μιας ριζοσπαστικής εναλλακτικής πορείας εντός του κοινοτικού χώρου, στη διεκδίκηση μιας άλλης επιλογής σε μια κρίσιμη καμπή, επιλογής από την οποία εξαρτάται το μέλλον μιας δεδομένης κοινωνίας, τότε, αλήθεια, δεν είναι ο λαϊκισμός συνώνυμο της ίδιας της πολιτικής; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί παρά να είναι καταφατική. Ο λαϊκισμός σημαίνει την αμφισβήτηση της θεσμικής τάξης μέσω της κατασκευής του μη προνομιούχου ως ιστορικού δρώντος –δηλαδή ενός δρώντος που είναι άλλος σε σχέση με τον τρόπο που έχουν τα πράγματα. Αυτό όμως είναι ταυτόσημο με την πολιτική. Η πολιτική προκύπτει μόνο μέσω της χειρονομίας που εναγκαλίζεται την κρατούσα κατάσταση ως σύστημα και προτείνει ένα εναλλακτικό μέλλον (ή, αντιστρόφως, όταν υπερασπιζόμαστε το υφιστάμενο σύστημα έναντι εναλλακτικών προταγμάτων). Γι' αυτό και το τέλος του λαϊκισμού συμπίπτει με το τέλος της πολιτικής. Το τέλος της πολιτικής επέρχεται όταν η κοινότητα εννοούμενη ως ολότητα, και η βούληση που αντιπροσωπεύει την εν λόγω ολότητα συμπίπτουν απολύτως. Εν τοιαύτη περίπτωση, όπως υποστήριξα προηγουμένως, η πολιτική αντικαθίσταται από τη διαχείριση και τα ίχνη της κοινωνι-

κής διαίρεσης εξαφανίζονται. Ο Λεβιάθαν του Hobbes, ως η αδιαίρετη βούληση του απόλυτου κυρίαρχου, ή το καθολικό υποκείμενο της αταξικής κοινωνίας του Marx, αντιπροσωπεύουν παράλληλες εκδοχές του τέλους της πολιτικής, με διαφορετικά βεβαίως πρόσημα. Τόσο το αδιαφιλονίκητο ολικό κράτος, όσο και ο μαρασμός του κράτους, αποτελούν τρόπους εξάλειψης κάθε ίχνους κοινωνικής διαίρεσης. Υπό την έννοια αυτή είναι εύκολο να δει κανείς ότι οι όροι δυνατότητας του πολιτικού και οι όροι δυνατότητας του λαϊκισμού είναι ίδιοι: και οι δύο έννοιες προϋποθέτουν την κοινωνική διαίρεση και στις δύο απαντά ένας αμφίσημος *δήμος* που είναι, αφ' ενός, μέρος μόνο της κοινότητας (οι μη προνομιούχοι) και, αφ' ετέρου, ένας δρών που αυτοπαρουσιάζεται, κατ' ανταγωνιστικό τρόπο, ως *ολόκληρη* η κοινότητα.

Το συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί σε μια τελευταία σκέψη. Εφ' όσον υπάρχει πολιτική (και, εάν το επιχείρημά μας ευσταθεί, το παράγωγό της που είναι ο λαϊκισμός), θα υπάρχει και κοινωνική διαίρεση. Αποτέλεσμα της κοινωνικής αυτής διαίρεσης είναι ότι μία μερίδα της κοινότητας παρουσιάζεται ως έκφραση και αντιπροσώπευση του συνόλου της κοινότητας. Το εν λόγω χάσμα είναι ανεξίτηλο εφ' όσον ζούμε σε μια *πολιτική* κοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι ο «λαός» μπορεί να συγκροτηθεί μόνο στο πεδίο των σχέσεων αντιπροσώπευσης. Έχουμε ήδη εξηγήσει την αντιπροσωπευτική μήτρα από την οποία προκύπτει ο «λαός»: μία μερικότητα αναλαμβάνει μία λειτουργία καθολικής αντιπροσώπευσης· η ταυτότητα της μερικότητας αυτής διαστρέφεται μέσω της συγκρότησης αλυσίδων ισοδυναμίας· η λαϊκή παράταξη που διαμορφώνεται μέσω αυτών των υποκαταστάσεων εμφανίζεται ως αντιπρόσωπος του συνόλου της κοινωνίας. Οι σκέψεις αυτές έχουν ορισμένες σημαντικές συνέπειες. Η πρώτη είναι ότι ο «λαός», όπως λειτουργεί στους λαϊκιστικούς λόγους, δεν είναι ποτέ ένα πρωτογενές δεδομένο, αλλά μια κατασκευή: ο λαϊκιστικός λόγος δεν *εκφράζει* μια γνήσια, προϋπάρχουσα λαϊκή ταυτότητα, αλλά, στην πραγματικότητα, την *συγκροτεί*. Η δεύτερη συνέπεια είναι, ως εκ τούτου, ότι οι σχέσεις αντιπροσώπευσης δεν συνιστούν ένα δευτερεύον επίπεδο που αντανakλά μία ήδη συγκροτημένη πρωτογενή κοινωνική πραγματικότητα· αποτελούν, αντιθέτως, το πρωταρχικό πεδίο εντός του οποίου συγκροτείται το κοινωνικό. Συνεπώς, κάθε πολιτικός μετασχηματισμός συντελείται ως αποτέλεσμα της εσωτερικής αναδιάταξης των στοιχείων που υπεισέρχονται στη διαδικασία αντιπροσώπευσης. Η τρίτη συνέπεια είναι ότι η αντιπροσώπευση δεν είναι, όπως το έβλεπε ο Rousseau, το αναγκαίο κακό που προκύπτει από το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ του καθολικού κοινοτικού χώρου και του μερικού πνεύματος των υπαρκτών συλλογικών βουλήσεων. Αντιθέτως, η ασυμμετρία μεταξύ της κοινότητας ως

συνόλου και των συλλογικών βουλήσεων αποτελεί την ίδια την πηγή του αναζωογονητικού παιχνιδιού που ονομάζουμε πολιτική, διά του οποίου συνειδητοποιούμε τα όριά μας αλλά και τις δυνατότητές μας. Πολλά και σημαντικά προκύπτουν από την αδυνατότητα μιας έσχατης καθολικότητας –μεταξύ των άλλων, και η εμφάνιση του «λαού».

Μετάφραση: Γιώργος Κατσαμπέκης
Γρηγόρης Ανανιάδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* «Populism: What's in a Name?»: το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε ο Francisco Panizza με τίτλο *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο 2005, σ. 32-49.

[†] Βλ. Ernesto Laclau, «Γατί τα κενά σημαίνουντα έχουν σημασία στην πολιτική», στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* του ίδιου, μτφ. Γ. Σταυρακάκης, νήσος, Αθήνα 1997.

εκδόσεις νήσος

νέα κυκλοφορία

Αναστοχαστική Πράξη Ο αποκλεισμός στο σχολείο

Δ. Κωτσάκης, Ε. Μουρελή, Ι. Μπίμπου, Ε. Μπου-
τουλούση, Χ. Αλεξανδρή, Ε. Γκέσογλου, Κ. Καρα-
μανώλη, Α. Καρούζα, Ε. Σπανοπούλου

Χ. Αλεξανδρή, Ε. Γκέσογλου, Κ. Καραμανώλη, Α. Καρούζα, Ε. Σπανοπούλου

Αναστοχαστική πράξη Ο αποκλεισμός στο σχολείο

Δ. Κωτσάκης, Ε. Μουρελή, Ι. Μπίμπου, Ε. Μπου-
τουλούση, Χ. Αλεξανδρή, Ε. Γκέσογλου, Κ. Καρα-
μανώλη, Α. Καρούζα, Ε. Σπανοπούλου

Τι κάνει ο δάσκαλος ή η δασκάλα με ένα παιδί που επιτίθεται συνεχώς στους συμμαθητές του και τους χτυπάει; Τι δυνατότητες έχει με ένα μαθητή που η μητρική του γλώσσα δεν είναι η ελληνική και, ενώ είναι στη δεύτερα τάξη, δεν ξέρει να γράφει ούτε να διαβάζει; Πώς μπορεί να ωθήσει στη μάθηση μια μαθήτρια που συστηματικά απαντάει στις ερωτήσεις με μη αναμενόμενο τρόπο; Πώς να αντιμετωπίσει ένα μαθητή που δεν συμμετέχει στο μάθημα, και τι να κάνει με ένα παιδί του νηπιαγωγείου που όλο πεφτει και κλαίει;

Μια διεπιστημονική ομάδα συνεργάζεται με σκοπό να αντιμετωπίσει μέσα στη σχολική τάξη προβλήματα που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό, και να συμβάλει επομένως στην αποτροπή ή την ανατροπή του. Στην Ομάδα συναντώνται εκπαιδευτικοί από σχολεία της Θεσσαλονίκης με μέλη της επιστημονικής κοινότητας από το πανεπιστήμιο και από το χώρο της πρόληψης της ψυχικής υγείας. Κοινή παραδοχή της Ομάδας είναι ένα σχολείο, στο κέντρο του οποίου δεν βρίσκεται ούτε ο εκπαιδευτικός ούτε το παιδί ως άτομο, αλλά οι κοινωνικές σχέσεις που οδηγούν στη συγκρότηση του παιδιού σε πρόσωπο, θέτοντας ως αρχές την ελευθερία του προσώπου και την κοινωνικότητα ως προϋπόθεση της ελευθερίας.

Η μέθοδος που αναπτύσσεται είναι η Αναστοχαστική Πράξη. Σε μια οπτική που συνθέτει την επικοινωνιακή θεώρηση των σχέσεων με την κοινωνική, η αναστοχαστική εκπαιδευτική πράξη επιδιώκει τη λύση των προβλημάτων μέσω της αλλαγής των σχέσεων μέσα στην τάξη με καταλύτη τη δασκάλα ή το δάσκαλο.

Στο βιβλίο εναλλάσσονται και συντίθεται η βιωματική προσέγγιση της πρακτικής της Ομάδας με τις θεωρητικές προσεγγίσεις, στο πνεύμα της πραξιακής ενότητας θεωρίας και πρακτικής. Επομένως εξετάζονται συγκεκριμένες περιπτώσεις, και παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο καθώς και ο γενικότερος προβληματισμός των μελών της Ομάδας.

Σαρρή 14, 10553 Αθήνα | τηλ./φαξ: 210 3250058 | email: info@nissos.gr | www.nissos.gr
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Πεσμαζόγλου 5 (Στόα του βιβλίου) | τηλ. 210 3213583